

Waldemar Furmanek

Wychowanie do odpowiedzialności zadaniem edukacji informacyjnej

---

Dydaktyka Informatyki 1, 210-218

2004

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Waldemar Furmanek

WYCHOWANIE DO ODPOWIEDZIALNOŚCI ZADANIEM EDUKACJI INFORMACYJNEJ *

Człowieczeństwo jest w pewnym sensie tożsame z odpowiedzialnością w znaczeniu pierwotnym

J. Galarowicz (1993)

Wstęp

Rozwijająca się cywilizacja informacyjna wymusza dynamiczny rozwój edukacji informacyjnej. Jej charakter powinien być determinowany nie tylko przez treści technologii informacyjnych, ale także przez konieczne społecznie standardy umiejętności posługiwania się nimi w rozmaitych formach aktywności.

W opracowaniu pragnę wyeksponować konieczność zainteresowania się tej dziedziny edukacji problematyką dydaktyki wartości. Włączenie wartości do problematyki badań edukacji informatycznej uznać należy za zadanie szczególnie pilne na obecnym etapie poszukiwania przez tę dziedzinę edukacji własnej tożsamości merytorycznej i metodologicznej.

Wynika to także z mojego przekonania, że edukacja informacyjna – niezależnie od poziomu i form edukacji – nie może pomijać tego wszystkiego, co dzieje się we współczesnej pedagogice, która przechodzi także swój kolejny burzliwy etap rozwoju.

Siatka problemowa jest w tym przypadku niezwykle rozległa. Dydaktyka wartości obejmuje cały system wartości. Ich wzajemne powiązania rzutują także na rozwiązania pedagogiczne proponowane dla praktyki oświatowej. Edukacja informacyjna jako ważny komponent systemu kształcenia zarówno ogólnego, jak i zawodowego na trwale wpisała się już w codzienność życia oświatowego. Dzieła współczesnej techniki, jakimi są technologie informacyjne, stawiają przed pedagogiką nowe i niezmiernie trudne wyzwania. Przykładowo więc, nowe media są potężnymi narzędziami edukacji i kulturowego bogactwa, działalności handlowej i uczestnictwa w polityce, dialogu międzykulturowego i wzajemnego zrozumienia. Zauważyć należy, że wszystkie środki przekazu, które mogą być wykorzystane dla dobra osób i wspólnot, mogą być jednocześnie narzędziem wyzysku, mani-

---

*Artykuł przygotowany na konferencję *Komputer w Edukacji*, AP, Kraków 2003.

pulacji, dominacji i niszczenia. *Internet* jest najnowszym i pod wieloma względami najpotężniejszym z mediów, które w czasie ostatniego półtora wieku wielu ludziom ograniczały czas i przestrzeń, będąc przeszkodą w komunikacji. Niesie to olbrzymie konsekwencje dla jednostek, narodów i świata – czytamy w dokumencie *Etyka w Internecie*.

Pedagogika nie może tych problemów pomijać. *Internet* obecnie ma wiele dobrych zastosowań, a zapowiada się, że będzie ich jeszcze więcej, sporo jednak szkody może wyrządzić jego niewłaściwe wykorzystanie. Czy efektem będzie dobro czy zło, jest w dużym stopniu kwestią wyboru. Jakimi jednak kryteriami wyboru będzie kierował się człowiek?

„Tak jak w przypadku innych mediów, osoba i wspólnota są kluczowe w etycznej ocenie Internetu. W odniesieniu do przekazywanego przesłania, procesu przekazu oraz struktur i zagadnień systemowych przekazu, podstawowy problem etyczny jest następujący: osoba ludzka i społeczność są celem i miarą stosowania środków społecznego przekazu; komunikacja powinna przebiegać od osoby do osoby i służyć integralnemu rozwojowi osób”¹.

W dokumencie Papieskiej Rady ds. Środków Masowego Przekazu czytamy: „Internet może wnieść niezwykle cenny wkład w życie ludzkie. Może wspierać pomyślność i pokój, wzrost intelektualny i estetyczny, wzajemne zrozumienie między ludami i narodami na skalę globalną. Może także pomóc ludziom w ich odwiecznym poszukiwaniu zrozumienia samych siebie. W każdej epoce, także naszej, ludzie zadają te same podstawowe pytania: «Kim jestem? Skąd przychodzę i dokąd zmierzam? Dlaczego istnieje zło? Co czeka mnie po tym życiu?»”

Określenie problematyki

Przytoczone wyżej fragmenty dokumentów watykańskich wskazują wyraźnie na kierunki analiz interesującego nas problemu. Zatrzymamy się w niniejszym opracowaniu wyłącznie na kwestii **wychowania do odpowiedzialności** jako komponentu działań realizowanych w nurcie pedagogiki wartości³. W wymiarze edukacji aksjologicznej obejmuje ono ogół tych zadań, które wiążą się z doprowadzeniem wychowanków do poznania i zrozumienia istoty odpowiedzialności oraz jej

---

¹ *Etyka w środkach masowego przekazu. Papieska Rada ds. Środków Społecznego Przekazu* http://www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WR/rady_pontyfikalne/r_komunik_spol/etyka_srsp_04062000.html

² *Etyka w internecie. Papieska Rada ds. Środków Społecznego Przekazu*. <http://www.opoka.org.pl>

³ K. Olbrycht pisze o kształceniu aksjologicznym, w obrębie którego wyróżnia edukację aksjologiczną i wychowanie do wartości. Jest to stanowisko w pełni zgodne z prezentowanym w tym opracowaniu. Por.: K. Olbrycht: *Prawda, dobro i piękno w wychowaniu człowieka jako osoby*. Wyd. UŚl. Katowice 2000, s. 89.

różnych powiązań z innymi wartościami obecnymi w przestrzeni aksjologicznej, a ważnymi na danym etapie rozwoju wychowanka. W **wymiarze wychowawczym** obejmuje zadania doprowadzenia wychowanków do akceptowania i respektowania w swoich postępowaniach odpowiedzialności W. Pasterniak (1991: 23) zauważa, że „w procesie wychowania... toczy się batalia o to, by człowiek zaakceptował i respektował wartości najwyższe, by przekroczył granice własnej zwierzęcości.”

W procesie wychowania do odpowiedzialności wyróżnić można:

- Poznanie wartości, stanowiące treść edukacji aksjologicznej, obejmuje ono:
  - rozpoznawanie (identyfikację) odpowiedzialności i jej różnych form;
  - zrozumienie istoty odpowiedzialności i jej znaczenia dla człowieka i internalizacja odpowiedzialności, włączenie jej w strukturę wartości subiektywnych.
- Respektowanie wartości, stanowiące istotę wychowania do wartości, obejmujące w naszym przypadku:
  - akceptowanie odpowiedzialności jako wartości,
  - preferowanie odpowiedzialności w systemie wartości podmiotowych;
  - stosowanie odpowiedzialności jako swobodnego kryterium wartościowania postępowań.

Rozpoznawanie wartości może mieć charakter *rozpoznania zmysłowego* lub *rozpoznania umysłowego*. Zawsze jest to jednak proces identyfikowania wartości w wymiarach ludzkich czynów. Łatwiej jest rozpoznawać ludzkie czyny niż powiązane z nimi wartości np. dobro. Rozpoznawać wartości, to umieć odróżnić jedne od drugich. Oznacza to, iż proces rozpoznawania powinien poprzedzać dalsze poznawanie wartości.

Zrozumienie wartości w najprostszym znaczeniu to nadanie im subiektywnego znaczenia, przypisanie im osobowego sensu. W. Pasterniak (1991: 25) zauważa, że „zrozumieć wartości to uchwycić ich sens i refleksję. Do uchwycenia sensu dochodzi się przez liczne przykłady i odniesienia przedmiotowe”.

M. Gogacz (1993: 10) dodaje, że „rozumienie, to poznanie teoretyczne lub praktyczne, głębsze ujęcie świata. Stanowi ono zjawisko... polegające na rozpoznawaniu powiązań między skutkami i przyczynami”.

Akceptacja wartości to akceptowanie norm i dyrektyw wskaźnikowych dla danej wartości. W tym znaczeniu jest ono konsekwencją rozpoznania i zrozumienia wartości. W istocie można stwierdzić, że akceptacja wartości nie może mieć miejsca bez jej zrozumienia. J. Homplewicz (1996: 160) twierdzi, że jeżeli jakaś wartość ma być przyjęta, „... to wszystko winno zacząć się od zrozumienia treści i znaczenia określonej wartości...”, a dalej dodaje, że zrozumienie obejmować powinno zarówno intelektualną, jak i emocjonalną naturę danej wartości. Stąd rodzi się postulat, aby proces wychowania do wartości był rozłożony w czasie. Pełne bowiem zrozumienie wartości wymaga odpowiedniej dojrzałości intelektualnej i emocjonalnej.

Respektowanie wartości wyraża się w działaniach i postępowaniu człowieka, w których stara się on dostosować do wymagań sądu normatywnego lub dyrektywnego, wskazującego na ową wartość (por.: Z. Frączek, 2002: 49). Odpowiedzialność jako wartość moralna (*moralny – kregosłup człowieka* – jak pisał J. Galarowicz, 1993) powinna stanowić ważny cel działań pedagogicznych, który z jednej strony może być prezentowany w kategoriach postaw człowieka odpowiedzialnego, z drugiej jako kryterium oceny jego postępowania. Zauważa to J. Koziński (1995), wskazując na to, że odpowiedzialność jest obecnie kategorią cywilizacyjną.

Wartości należy zawsze analizować w syndromach, *chodzą bowiem stadami*, jak pisał M. Scheler. Szczególnie ważne są relacje: odpowiedzialności do wolności i godności człowieka. Ta triada kategorii aksjologicznych tworzy w istocie idee podstawowe współczesnego ideału wychowania. K. Wojtyła, wskazując na relacje łączące odpowiedzialność z innymi wartościami, podkreśla, że występują one zawsze podczas ich ustanawiania, realizacji, a także w trakcie ich trwania i przestrzegania (K. Wojtyła, 1985).

Omówiona istota odpowiedzialności wyraźnie wskazuje na jej wielkie znaczenie w procesach edukacyjnych. Dla pedagogów ważne jest w tym kontekście pytanie o wzorzec człowieka odpowiedzialnego. Jest on różnie interpretowany w literaturze. Przykładowo K. Ostrowska (1995) wymienia 14 cech człowieka, którego charakteryzuje poczucie odpowiedzialności. Inni autorzy dodają kolejne cechy. Wydaje się, że taki opis jest ciągle trudny do opracowania, gdyż zjawiska odpowiedzialności zmieniają swoją treść w miarę rozwoju pola odpowiedzialności, a także w miarę podejmowania przez człowieka coraz to nowych zadań z wykorzystaniem nowych środków techniki, wspomagających te działania. Owo poczucie odpowiedzialności wzbogaca człowieka, powoduje wzrost poczucia jego osobistej wartości.

Internet obecnie ma wiele dobrych zastosowań, a zanosi się, że będzie ich jeszcze więcej, sporo jednak szkody może wyrządzić jego niewłaściwe wykorzystanie. Czy efektem będzie dobro czy zło, jest w dużym stopniu kwestią wyboru.

Istota odpowiedzialności

Wśród różnych sytuacji stymulujących człowieka do działania znajdują się także i takie, w których człowiek staje przed koniecznością oceny i przyjęcia – bądź odrzucenia – konsekwencji swojego działania, w tym także zmiany relacji w rzeczywistości jego życia. „...Człowiek staje się człowiekiem... gdy rodzi się poczucie odpowiedzialności, gdy odkrywa siebie jako istotę odpowiedzialną...” pisze J. Galarowicz (1993: 11).

Odpowiedzialność to wartość, którą można rozpatrywać w różnych kategoriach życia codziennego. Mogą przy tym zaistnieć cztery sytuacje, które wyróżnia R. Ingarden (1972: 78):

- a) ktoś ponosi odpowiedzialność za coś,
- b) ktoś bierze odpowiedzialność za coś,
- c) ktoś jest za coś pociągany do odpowiedzialności,
- d) ktoś działa odpowiedzialnie.

W etyce współczesnej kategoria odpowiedzialności została obszernie opracowana, o czym świadczy bogata literatura. Wymieńmy tylko niektórych autorów: K. Wojtyła (1982, 1985, 1991, 1993); R. Ingarden (1972); F. König (1991); G. Picht (1981); J. Tischner (1982); J. Galarowicz (1981); T. Styczeń (1982); T. Kotarbiński (1987).

Studia nad problemem odpowiedzialności ukazują, że badacze traktują tę kategorię jako *centralny fenomen etycznej sfery człowieka*. Ujawnia się to w doświadczeniu moralnym, czyli takim, w którym człowiek poddaje wartościowaniu spotkane zjawiska ze względu na podstawowe kategorie aksjologiczne. W tym też znaczeniu uważa się odpowiedzialność za *jądro doświadczenia moralnego człowieka*.

Trudno więc nie przyjąć stwierdzenia, że jeżeli wychowanie ma być procesem stawania się człowieka o pełni rozwiniętym człowieczeństwie, to nie może pomijać ono żadnej z tych właściwości istoty ludzkiej, które nadają jej swoiste i niepowtarzalne wymiary. Człowieczeństwo jest bowiem w pewnym sensie tożsame z odpowiedzialnością. W dzisiejszych, czasach *refleksji o życiu, odpowiedzialności przysługuje poniekąd kluczowa rola* (F. König, 1991).

Istotą odpowiedzialności jest świadome reagowanie człowieka na wartości. Gdy działam odpowiedzialnie, ponoszę za to odpowiedzialność. Im bardziej jestem odpowiedzialny, tym większą ponoszę odpowiedzialność. Nie chodzi przy tym wyłącznie o odpowiedzialność w aspekcie psychologicznym, ale także w aspekcie normatywnym, czyli w odniesieniu do powinności moralnych. Człowiek musi ponosić odpowiedzialność, musi być istotą świadomą i wolną w spełnianiu czynów określonego rodzaju. Jego wolność wyboru ma źródło w systemie wartości. Ponoszenie odpowiedzialności ma sens w kontekście uprzednio ukształtowanych wartości.

Odpowiedzialność jest swoistego rodzaju postawą znajdującą swoje źródło w godności człowieka. Wyraża się ona w świadomym reagowaniu na wartości, które wywołują nie tylko aktywność emocjonalno-oceniającą i intelektualną, ale także względnie trwałe dyspozycje do zachowania się wobec wartości. Odpowiedzialnym w tym kontekście nazwiemy człowieka, który: rozumiejąc skutki swoich działań, chce za nie ponosić konsekwencje; stara się, pokonując rozmaite przeszkody, swoje zadania i powinności wykonać jak najlepiej; jest odważny, ale przede wszystkim kieruje się rozumem, *działa rozumnie*. Odpowiedzialny człowiek to: wspaniałomyślny, bezinteresownie otwarty na wartości, na zjawiska, z jakimi się

spotyka, to człowiek godny zaufania, z czym wiąże się konieczność jego kompetencji i merytorycznej rozumności problemów.

Nic tak nie świadczy o dojrzałości człowieka, jak zdolność do przyjmowania odpowiedzialności (por.: J. Tischner, 1982A). „Duszą wszelkiego moralnie dobrze postępowania jest przywiązanie do tego, co obiektywnie wartościowe, tj. zainteresowanie czymś w takim stopniu, w jakim jest to wartością”.

Szkoła ma przygotować swoich wychowanków do rozumnego gospodarzenia światem. Realizacja takiej sprawności wiąże się z uznaniem:

1) transcendencji człowieka w stosunku do świata; człowiek jest celem ludzkich działań i w tym uznajemy i rozpoznajemy godność osoby ludzkiej; nigdy człowiek nie może być środkiem;

2) odpowiedzialności człowieka – jako gospodarza świata – w dwóch rozumieniach:

a) jako odpowiedzialności za siebie, innych ludzi, czyny realizowane w tym świecie, środki wykorzystywane do ich realizacji;

b) odpowiedzialności wobec siebie i innych ludzi, a ostatecznie wobec OSOBY Absolutu.

„Ponoszenie odpowiedzialności jest stanem faktycznym, który się poniekąd nakłada na tego, kto spełnia czyn określonego rodzaju. Stajemy się odpowiedzialni za czyn, skorośmy się go podjęli i dokonali, ale nadal pozostajemy za niego odpowiedzialni, czy tego chcemy czy nie” (R. Ingarden, 1972: 79). A E. Levinas dodawał „...Odpowiedzialność jest tym, co ciąży jedynie na mnie i czego jako człowiek nie mogę odrzucić. Ten ciężar jest najwyższą godnością człowieka...” (Levinas, 1991). Odpowiedzialność ciąży na sprawcy. Możemy więc powiedzieć, że człowiek nie może unikać odpowiedzialności za swoje działania i uzyskiwane dzięki nim efekty.

Jeżeli tak, to przygotowanie człowieka do odpowiedzialności za działania rozmaitego rodzaju, jakich on będzie mógł dokonywać w przyszłości, jest podstawowym zadaniem wychowania. Usprawnienie człowieka do działań w pełni skutecznych nie może być wystarczającym celem procesów wychowania, dotyczy to nie tylko szkoły zawodowej – różnego typu – ale także szkoły ogólnokształcącej. Konieczne jest rozszerzone rozumienie tego celu wychowania: obejmować musi ono przygotowanie – usprawnienie wychowanków do działań w pełni racjonalnych, ale i działań w pełni odpowiedzialnych, w etycznym rozumieniu tego pojęcia.

„Na straży dobrych ludzkich działań stoi cnota, będąca usprawnieniem do najlepszego sposobu działania wobec dobra. Ważne są tu cnoty intelektualne, by wiedzieć, jak najlepiej działać i działanie takie usprawniać (uczyć się, ćwiczyć się w poznawaniu); i nie mniej ważne są cnoty moralne (a jest ich cała sieć zaprzęgu ludzkiego pojazdu, kierowania woźnicą roztropności), aby wiedzieć, jak działać, faktycznie to dobro w działaniu realizować. Albowiem można wiedzieć dobrze, jak powinno się działać, a jednak wykonywać źle, ze względu na znieprawienie (brak cnoty) moralne...” (M. Krąpiec, 1994: 27).

Do każdego działania człowiek musi się przygotować, przede wszystkim intelektualnie, aby działanie to można nazwać świadomym oraz dobrowolnym.

Czy tak jest w naszej rzeczywistości? Czy faktycznie dobrze przygotowujemy do działań odpowiedzialnych? Z. Frączek (2002: 51) przytacza analizę działania z interesującego nas punktu widzenia, która prowadzi do wyróżnienia następujących etapów:

1. Uzyskanie wiedzy na temat:
  - a) wartości – celu działania (normy wskazującej na wartość),
  - b) sposobu działania (dyrektywy wskazującej na wartość),
  - c) warunków i możliwości działania,
  - d) prawdopodobieństwa osiągnięcia celu – wartości;
2. Zajęcie stanowiska sprzyjającego działaniu;
3. Realizacja działania;
4. Związana z tą realizacją samokontrola lub kontrola działania (por.: W. Pa-
sterniak, 1991: 28 i nn).

Wychowanie jest świadomym dążeniem do poszerzenia pola odpowiedzialności wychowanka. Pole odpowiedzialności rozpościera się wokół każdego człowieka i obejmuje tę *przestrzeń jego życia*, w której człowiek może skutecznie chcieć dobra (por.: J. Tischner, 1992). Odpowiedzialność człowieka odnosi się zawsze do sfery wartości – dodaje J. Galarowicz (1993: 39). Pole odpowiedzialności jednostki obejmuje różne zadania, wartości i powinności. Każdy człowiek ma więc niepowtarzalne i tylko dla niego charakterystyczne pole odpowiedzialności. Uświadczenie sobie treści tegoż pola, określenie jego wymiarów wiąże się z rozwojem indywidualności i tożsamości jednostki.

Pole odpowiedzialności wiąże się z wyznaczonym systemem konkretnych indywidualnych zadań i obowiązków człowieka wobec siebie, innych ludzi, wspólnoty i narodu, ale także wobec środowiska przyrodniczego, w jakim ten człowiek wzrasta i żyje. Drogą określenia własnego pola odpowiedzialności jest dochodzenie do zrozumienia zespołu zadań i obowiązków, które jednostka ma w życiu wypełnić. Ma to związek także z akceptacją pola wzajemności i przeciwieństwa. Odnosząc te uwagi do problematyki zadań wychowania do odpowiedzialności, możemy stwierdzić, że obejmują one:

- poznanie siebie, swojej indywidualności;
- system słabych i mocnych cech;
- rozwój tożsamości jednostki, odkrycie własnego powołania;
- zrozumienie i akceptowanie systemu konkretnych indywidualnych zadań i obowiązków wobec siebie, innych, narodu, środowiska;
- poznanie i zaakceptowanie systemu wartości;
- rozwijanie wrażliwości aksjologicznej i umiejętności wartościowania sytuacji (doświadczenia moralnego);
- rozwijanie umiejętności antycypacji zjawisk, co wymaga zrozumienia umiejętności wyjaśniania i przewidywania ich przebiegu.

Zadaniem wychowania do odpowiedzialności jest także zmniejszanie skutków patologii odpowiedzialności, jest profilaktyka przed pojawieniem się: odpowiedzialności przesadnej, zawężonej, konformistycznej czy indywidualistycznej (por.: J. Galarowicz, 1993: 51 i nn.). Według V. E. Frankla (1978) człowiek jest odpowiedzialny za sens, jaki nadaje swojemu życiu, jest odpowiedzialny za odczytywanie wartości zawartych w każdej sytuacji. Jego szczególnie ważnym zadaniem jest odpowiadać na wartości.

Literatura

- Barlak M., Jasińska K., Ruciński S., 1993, *Maxsa Schelera wiedza o wartościach a wychowanie*. [w:] *Poza kryzysem tożsamości*. Pod red. F. Adamskiego, Kraków.
- Buber M., 1976, *Odpowiedzialność jednostkowa*, „W drodze”, nr 1(29).
- Edukacja Aksjologiczna t.2*, 1995, *Odpowiedzialność pedagoga*. Pod red. K. Olbrycht. Kraków.
- Etyka w środkach masowego przekazu*. Papieska Rada ds. Środków Społecznego Przekazu.
[w:] http://www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WR/rady_pontyfikalne/r_komunik_spol/etyka_srsp_04062000.html
- Etyka w internecie*. Papieska Rada ds. Środków Społecznego Przekazu. <http://www.opoka.org.pl>
- Ewolucja tożsamości pedagogiki*, 1994, Pod red. H. Kwiatkowskiej, Warszawa.
- Frankl V.E., 1978, *Psychoterapia dla każdego*. Warszawa.
- Frankl V.E., 1967, *Siły do życia*, „Znak”, nr 19.
- Frączek Z., 2002, *Edukacja aksjologiczna wobec potrzeb współczesności*, Rzeszów.
- Galarowicz J., 1993, *Powołani do odpowiedzialności. Elementarz etyczny*, Kraków.
- Gill D. W., 2003, *W jaki sposób wychodzić z etycznych kryzysów?* „Gazeta IT” nr 6(14).
- Gogacz M., 1993, *Podstawy wychowania*, Niepokalanów.
- Homplewicz J., 1996, *Etyka pedagogiczna*, Rzeszów.
- Ingarden R., 1975, *Książeczka o człowieku*, Kraków.
- Jackowicz- Kurczyński J., 2003, *Edukacja w cieniu skrzeczącej rzeczywistości. Kierunek na „roz-wój” czy „wykluczenie”*, „Gazeta IT”. Nr 2.
- Konig F., 1991, *Zawierzyć człowiekowi*, Kraków.
- Kotarbiński T., 1998, *Pisma etyczne*, Wrocław.
- Kozielecki J., 1995, *Koniec wieku nieodpowiedzialności*, Warszawa.
- Krąpiec M., 1991, *Człowiek w kulturze*, Lublin.
- Krąpiec M., 1994, *Idea „postępu” w krzywym zwierciadle ekologii*, [w:] *Człowiek w kulturze*, nr 2.
- Levinas E., 1991, *Etyka i Nieskończony. Rozmowy z Philippem Nemo*, Kraków.
- Olbrycht K., 2000, *Prawda, dobro i piękno w wychowaniu człowieka jako osoby*. Wyd. UŚI. Katowice.
- Ostrowska K., 1995, *Poczucie odpowiedzialności jako element dojrzałej osobowości*. [w:] *Edukacja Aksjologiczna, t.2, Odpowiedzialność pedagoga*. Pod red. K. Olbrycht. Kraków.
- Pasterniak W., 1995, *Przestrzeń edukacyjna*, Zielona Góra.
- Pasterniak W., 1991, *O dydaktycznej teorii wartości*, Goleniów.
- Picht G., 1991, *Pojęcie odpowiedzialności* [w:] *Odwaga utopii*. Warszawa.
- Problematyka etyki w biznesie jest prezentowana w postaci ciekawych artykułów w czasopiśmie *ETHIX*.
- Siemieniecki B., 2003, *Edukacja medialna i technologia informacyjna w dobie reform kształcenia nauczycieli*, „Gazeta IT” nr 6(14).

- Styczeń T., 1983, *ABC etyki*, Lublin.
- Styczeń T., 1984, *W drodze do etyki*, Lublin.
- Suchodolski B., Wojnar I. (red.), 1988, *Humanizm i edukacja humanistyczna. Wybór tekstów*, Warszawa.
- Szostek A., *Pogadanki z etyki*, Częstochowa.
- Tischner J., 1982 A, *Etyka wartości i nadziei*, [w:] D.von Hildebrand i inni: *Wobec wartości*. Poznań. 1982.
- Tischner J., 1982 B., *Myślenie według wartości*, Kraków.
- Wojtyła K., 1991, *Człowiek w polu odpowiedzialności*, Lublin – Rzym.
- Wojtyła K., 1983, *Elementarz etyczny*, Lublin.
- Wojtyła K., 1962, *Miłość i odpowiedzialność*, Kraków.
- Wojtyła K., 1985, *Osoba i czyn*, Kraków.
- Żechowska B., 1994, *Odpowiedzialność jako wartość i warunki jej zaistnienia w kształceniu pedagogów*, [w:] *Ewolucja tożsamości pedagogiki*. Pod red. H. Kwiatkowskiej, Warszawa.